

аналізу поширення освіченості та її змісту, йдеться про дуже важливі для розуміння світогляду суспільства Гетьманщини речі – усвідомлення необхідності навчання, мотивації до його здійснення. У розповіді про мотивації та внутрішні ментальні установки Автор не обмежується тільки вступом до Академії, він стежить за своїми персонажами далі, і тому ми можемо дізнатися чому, наприклад, Коваленки, приїхавши до Києва ставали Ковальськими, чи скільки вони платили за навчання та витрачали на прожиття, як сприймали своїх «колег» з інших станів та регіонів.

Вказані проблеми ведуть Автора та читачів за межі дослідницького поля, окресленого у назві та передмові, адже, наприклад, ми до сьогодні достеменно не визначилися із проблемою відсіювання міщан від посполитих (і навпаки), у тогочасному соціумі. І, власне, М. Яременко просто змушений говорити про це на сторінках своєї книги (с. 303–309).

У підсумку Автор підводить читача до висновку, що виокремлені ним тенденції суголосні з такими ж у середовищі європейського шкільництва. Він ще раз наголошує на безпідставності шаблонних уявлень про загальний потяг до знань нібито притаманний тогочасному суспільству. Лише представники шляхти та духовництва мали власні, універсальні, притаманні їхнім станам стимули до навчання. Зауважу, що в сенсі висновків, кожен з параграфів книги дає читачу поштовх до певних узагальнень. Подібна внутрішня цілісність багатьох сюжетів зумовлена тим, що раніше вони були опубліковані у вигляді окремих статей.

Насамкінець хотілося б відзначити і якісний науковий апарат монографії. Автор запропонував нам силу додатків, котрі концентрують і наочно представляють когорту спудеїв у світлі «лукавих цифр» та є цінним джерелом готової інформації для дослідників соціальної історії Гетьманщини. Географічний та іменний показники значно полегшують пошук необхідної інформації. За наявність останнього, думається, М. Яременкові подякує не один невтомний шукач генеалогії, а може і навпаки – не подякує, адже дізнається, що його далекий предок немає ніякого відношення до старої польської аристократії, а колись власноруч «ошляхетнив» себе в Академії.

Література

1. Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII века / Николай Петров. – К., 1895.
2. Вишневыикий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Дмитрий Вишневыикий. – К., 1903.
3. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615 – 1915 гг.). Историческая записка / Федор Титов. – К., 2003.
4. Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ея в 1819 году / Василий Серебрянников. – К., 1897.
5. Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth century / Alexander Sydorenko. – Ottawa, 1977.
6. Хижняк З. Історія Києво-Могилянської академії / З. Хижняк, В. Маньківський. – К., 2003.

І. О. Сердюк

ПРО МИНУЛЕ – З НАДІЄЮ НА МАЙБУТНЄ

[Рец.]: Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.

Цукриться мед часу, і простору, і руху
Надій, любовей, віри й Духу
Володимир Кашка

Фахівцям, заглибленим у вивчення «українського довгого XX-го століття», добре знайомі праці знаного київського історика, археографа, редактора й популяризатора наукових знань Ігоря Борисовича Гирича, у полі дослідницьких зацікавлень якого довгий час перебувала низка проблем з інтелектуальної й культурної історії України. У своїх попередніх студіях він порушив питання, пов'язані з історіософськими засадами українського історіописання, біографістикою відомих діячів другої половини XIX – початку XX ст. (В. Вернадський, А. Жук, С. Єфремов та ін.), біоісторіографією видатних українських учених (М. Брайчевський, М. Грушевський, В. Липинський, Я. Дашкевич та ін.). Значну цінність для реконструкції унікального мікрокосму середовища української культурницької та політичної еліти наприкінці XIX – на початку XX ст. становлять праці І. Гирича про творчі та наукові контакти В. Антоновича, М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка, І. Франка [1; 2; 3]. Започатковані були ці дослідження ґрунтовною кандидатською дисертацією «Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко)» (К., 1995). У подальшому І. Гирич активно досліджував життя і діяльність М. Грушевського, присвятивши цій проблемі близько півсотні статей, одночасно публікуючи його щоденники, епістолярій, публіцистичні твори, та виступаючи з 2001 р. відповідальним секретарем редколегії 50-томного видання творів великого історика. Важливими є також такі праці Гирича, як «Концептуальні проблеми історії України» (2011), «Історичні причини наших поразок і перемог» (2011), «Київ в українській історії» (2011), збірка статей «Між наукою і політикою: Історіографічні

студії про вчених-концептуалістів» (2012), «Київ XIX-XXI. Путівник» (2013), «Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX - початок XX ст.)» (2014). Як слушно відзначає його колега й товариш Олексій Ясь, в останнє десятиріччя «до фахового фокусу київського історика потрапляє й цілий ряд нових проблем, а низка старих і традиційних питань постають у його працях у іншому освітленні. Насамперед, І. Гирич пропонує самобутні версії прочитання й осягнення творчої спадщини багатьох інтелектуалів... окремий цикл публікацій І. Гирича, присвячений «вузловим» чи концептуальним проблемам української історії, примушує замислитися щодо різноманітних способів конструювання й репрезентації нашої минувшини, котрі тою чи іншою мірою пов'язані із соціо- та етнокультурним спадком. Та найголовніший вислід цих цікавих текстів полягає в тому, що будь-яка теоретична або методологічна новація, запозичена з інтелектуального річища постмодернізму чи мультикультуралізму, не є всеосяжною та беззастережною панацеєю у царині історичної дидактики» [4, с. 11–14]. Рецензована праця є водночас підсумком «передуманого й пережитого» Автором, й водночас – орієнтиром для нової генерації науковців, що ще мають шукати свої шляхи в лабіринтах Української Клію.

З відстані значного відрізка часу все більш очевидними постають перед нами велич, передбачливість й духовний подвиг тих, кого І. Гирич схарактеризував лаконічно й разом з тим всеохоплююче – «українські інтелектуали». За простотою дефініції криється глибокий смисл: тут і вказівка на фахову приналежність діячів, котрі творили даний етап національно-визвольного руху, й визнання органічної причетності їх до формування науки, культури, освіти, художньої літератури, питомо українських за суттю й формою, і наголос на унікальній ролі вищеназваної верстви у витворенні модерної культури в селянській країні, зрештою, розуміння, що інтелігентність, яку Автор рецензованої книги трактує як примат духу й джерело патріотичної налаштованості, є визначальним фактором у появі ідеології самостійництва. Стрижнем, на який нанизуються долі знакових постатей, парадигмою, в рамках котрої аналізується їхній науковий, творчий, публіцистичний доробок, висвітлюється організаційна робота, виступає поняття «політична окремішність».

Словник української мови подає лише тлумачення прикметника «окремішній»: 1) Властивий тільки певній особі, предмету, явищу; своєрідний, особливий. 2) Окремий. Окремішність визначається як абстрактний іменник від вищенаведених значень. При цьому є покликання на І. Франка [5, с. 678]. Виходить, що автором цього поняття був І. Франко, який вжив слово в статті «Література, її завдання і найважливіші цілі («Правда», часті літературно-наукова. Книжка друга. "Сьогочасне літературне спрямування")», що вперше побачила світ у журналі «Молот» ще в 1878 р. Зі статті випливає, що молодий критик уважав відображення «національних окремішностей» невід'ємною складовою частиною літературної «правди». За І. Франком, «народність і національність, се те саме, що й його самостійність – речі конечні і природні, але зовсім не жодні провідні принципи, так як принципом не можна назвати, спання, їдіння, дихання, і т. п., хоч се також речі правдиві, природні, і для чоловіка конечні» [6, с. 13]. Тут привертає увагу близькість, якщо не тотожність вживання понять: народність, національність, самостійність й окремішність, ще, правда, в множині, але з визначенням «національні». І якщо врахувати оцінку сучасних істориків, що внесок І. Франка «у творення сучасної української мови, особливо у витворення абстрактних понять, котрих бракувало селянській говірці», мав «надзвичайно важливе значення» [7, с. 45], то можна зрозуміти, чому І. Гирич зупинився саме на даному терміні. Він – всеохоплюючий, бо, крім головного значення – характеристики народу з точки зору його неповторності, несхожості на інші етноси, відрубності, має масу конотацій, а, крім того, містить усвідомлення природності набору ознак, закладених в історичну пам'ять, на базі якої виростає ідеологія політичної емансипації.

І. Гирич неодноразово й акцентовано підкреслено наголошує, що його праця має теоретико-методологічний характер. Дійсно, Автор спромігся створити власну періодизацію етапів національного громадсько-політичного життя, органічно синхронізувати її з творами суспільної думки того часу, функціонуванням історичних міфів та ступенем їхнього впливу на свідомість людини. Щодо наукової історіографії тих часів (передусім праця В. Антоновича й М. Грушевського) – то Автор спробував розглянути її під кутом зору «практичного застосування для індоктринації широких верств людності на виконання національно-творчих суспільних завдань» [с. 7]*, зазначивши, що «історія була не лише ділянкою гуманітарної науки, а й тою фундаментальною цінністю, що лягла в основу ідеології суспільства на визначеному проміжку часу» [с. 7].

За структурою монографія ділиться на сім тем-розділів. Наголос було зроблено на тих моментах, які «дають змогу зрозуміти сутність ідейних основ українського руху середини XIX – початку XX ст.» [с. 7]. У роботі досліджуються загальні риси українофільського етапу національно-визвольного руху; ставлення до української мови як ключової складової українського руху; ідеї автономізму і самостійництва, їхнього співвідношення серед діячів громадського життя 1860-х – 1917 років; народницький та консервативно-народницький відлами в національно-демократичному русі, молодозакарпатський напрям та українська соціал-демократія. Автором розглядається теоретичний внесок у національну ідеологію провідних представників цих напрямів – В. Антоновича, О. Кониського, Є. Чикаленка, В. Леонтовича, С. Єфремова і А. Жука. Окремо розглянуте ідейне розшарування в середовищі УСДРП.

Як відправну хронологічну межу дослідження взято 1850-ті – 1860-ті рр. Завершується ж основний текст викладу 1917 роком. У деяких випадках І. Гирич у разі потреби прослідковує еволюцію поглядів своїх героїв, виходячи за зазначений хронологічний відтинок часу.

Стосовно територіальних меж дослідження, то в роботі висвітлено лише наддніпрянську складову проблеми ідейного формування української нації. Західноукраїнський контекст розглянуто лише в контексті

* Тут і далі в квадратних дужках зазначені сторінки рецензованої книги.

сборницьких домовленостей еліти про здійснення спільної суспільно-політичної акції у підросійській і підавстрійській частинах єдиної України.

Аналізуючи історіографічний доробок з питань українського громадсько-політичного руху та інтелектуальної думки середини XIX – початку XX ст., І. Гирич головну увагу приділив лише тій літературі, де досліджувалася проблема впливу суспільних ідей на тактику й стратегію національного проводу. Роботи, що подають переважно фактографію українського руху, були висвітлені Автором побіжно.

Щодо джерельної бази вивчення національної суспільно-політичної думки Наддніпрянщини середини XIX – початку XX ст., то дослідник зазначає, що вона досить широка. В роботі переконливо обумовлюється особливість використання джерел. У своїх студіях І. Гирич спирається передусім на джерела особового походження (спогади, щоденники, листування діячів українського руху). Значна частина цих джерел на даний момент опублікована. В роботі були також використані неопубліковані матеріали. Як зазначає Автор, найбільшими архівосховищами з теми його дослідження є Центральний державний історичний архів України у м. Києві та м. Львові, Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. І. Гирич послуговувався окремими, ще не оприлюдненими листами С. Яневського, І. Верхратського, В. Леонтовича до М. Грушевського, що стосувалися мовних питань і громадсько-політичної співпраці. Широко залучені неопубліковані частини щоденника Михайла Грушевського за 1906–1909 рр., зокрема оцінки львівським істориком таких громадських діячів, як В. Леонтович, Є. Чикаленко та В. Липинський.

Окремий розділ, присвячений методологічним підставам дослідження, в монографії відсутній. Але помітно, що авторський дискурс ідеології й практики політичної окремішності розкривається передусім у рамках вчення Мирослава Гроха про три етапи національно-визвольного руху недержавних народів. Одночасно Автор використовує елементи конструктивістської парадигми. Так, у підрозділі 1.2 йдеться про «український проект» як «вибір інтелектуалів для збереження етнокультурних і ментальністних особливостей українців» [с. 84–89]. Терміном «український проект» дослідник послуговується і в подальшому викладі. Залучено також методологічний інструментарій теорії пам'яті (див. підрозділ 1.4 «Історична пам'ять – найсуттєвіший чинник формування національної свідомості. Історичні міфи та «війна пам'ятників») [с. 94–102]. Практичне застосування дістала у праці І. Гирича й теорія національної ідентичності [с. 118–123]. В цілому ж рецензованому дослідженню властивий, як уявляється, методологічний плюралізм. І це безперечно є його позитивною рисою.

Процес «визрівання» української культурної та політичної окремішності виглядає в узагальненні Автора таким чином: «Історична пам'ять про своє національне минуле почала відігравати провідну роль. Вона стала головним мобілізаційним стимулятором української політичної ідеї. ... Випрацюванням історичного міфу займалася передусім історична наука. Історіографічна схема фактично являла собою концепт суспільно-політичної ідеології, під кутом зору якої в суспільно-політичному розрізі інтерпретувалося минуле. На противагу російській схемі Карамзіна-Соловйова-Ключевського українські інтелектуали запропонували схему Максимовича-Антоновича-Грушевського, яка стала державницькою відповіддю українців на ідею спільної держави під домінацією російської нації. Нова українська схема історії заперечила формування російської політичної нації на основі всіх народів Російської імперії. В тому числі й українців. ... Українська інтелігенція, навіть та, що мала українофільський сентимент, залишалася на позиціях подвійної лояльності. ... Російсько-український політичний дуалізм – одна з найхарактерніших рис ідейної фізіономії нашої еліти. Еліта в Україні не мала рис заможної верстви. Майже всі землевласники давно перейняли всеросійські постулати, стали адептами російської національної ідеї. Буржуазія так само була переважно польського, російського, єврейського або чужоземного (європейського) походження (німці, австрійці, французи, бельгійці, чехи тощо). Тому для Наддніпрянської України характерним було існування української, передусім розумової, еліти, яка не мала фінансових засобів для здійснення своїх впливів на широкі верстви суспільства...» [с. 10].

У монографії ґрунтовно досліджуються ментальні відмінності українців від їхніх сусідів – росіян і поляків. Привертає увагу й співставлення історичних міфів, що стали базою для формування історичної пам'яті трьох слов'янських народів. Визначальним моментом, на думку дослідника, тут виступає та обставина, що «колоніальному народу нав'язується історична пам'ять панівної нації» [с. 96]. Автор стисло проаналізував тлумачення українцями, росіянами, поляками двох характерних для ранньомодерного часу міфів («про національну приналежність т. зв. києворуської спадщини» та «Переяславську легенду») [с. 96–98], показавши на цих прикладах усю глибину ідейних протистоянь, появу ідеологічних кліше та їхню живучість, здатність пристосовуватися до суспільних та політичних змін. У цьому сенсі ідеологеми середини XIX ст., що виправдовують імперські претензії Росії на панування над українцями, поляками та іншими народами, виглядають цілком по-сучасному. Можна сказати, що боротьба за звільнення від російської присутності в широкому розумінні слова завжди була й залишається нині проблемою № 1 для свідомого українства.

Змістом нової праці І. Гирича став аналіз процесу формування ідеології окремішності, поширення її в суспільстві, розробки засадничих основ, захисту від несправедливої, деструктивної критики й висміювання з боку численних противників – від прямих апологетів російського імперіалізму до полохливих «малоросів». Автор виокремив декілька головних напрямків дослідження: серед них – стан і розвиток літературної мови, насамперед писемної – у книзі чимало уваги приділяється розгляду різних видів українського правопису. Не меншу роль відіграли й історичні здобутки. Мабуть, не випадково, саме найкрупніші історики України виступили в ролі «будителів» селянського народу. Важливу роль у створенні національного дискурсу відіграло ставлення до державності. На думку Автора, «громадівство українофілів було своєрідною відповіддю українства на закид у споконвічній бездержавності українців. Не держава є носієм національних

традицій, а громада» [с. 110]. Отже, громадівський рух – це не просто організація, чи етап, а реалізація найбільш суттєвих проявів окремішності народу, спроба перетворити слабкість в силу. Не обійшов дослідник своєю увагою і процеси формування партій, впливів марксизму, лібералізму, запеклої боротьби, ідейно-політичного протистояння в нечисленному таборі українських діячів, що суттєво послаблювало рух в цілому. Крім того, І. Гирич дав розгорнуту характеристику української преси початку ХХ ст., а також таких знакових подій, як започаткування «нової ери» в Галичині, Перша світова війна, Українська революція 1917–1921 рр. Коли б не чіткий орієнтир у вигляді вищезазначеного концепту, то, можливо, звести кінці з кінцями було б дуже непросто. Однак стрілка компасу завжди показувала на українську окремішність, що давало можливість уникати зайвих сюжетів, особливо пов'язаних з протидією російської влади та її ідеологів у реалізації «українського проекту».

Як і в багатьох дослідженнях сучасної української історіографії, в даній монографії найпереконливіше виписані, а відтак найпривабливіше виглядають історичні постаті – діячі руху, творці історичних схем й автори публіцистичних творів, люди, котрі власним життям доказували невмирущість українства й демонстрували його окремішність. Ці особистості присутні на сторінках монографії у двох іпостасях – і як учасники процесу, і як автори історіографічного нарративу, художніх творів, мемуарів, щоденників. Для І. Гирича ця спадщина має особливе значення. Він чітко наголосив на унікальності її краших зразків: «Визначальне місце в українській історіографії в галузі дослідження українського руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. посідають спогади Євгена Чикаленка та Олександра Лотоцького. Хоч за жанром і назвою ці твори визнаються як спогади, насправді їх рівночасно можна розглядати і як історіографічні пам'ятки. Ці мемуари були не стільки споминами про власне життя, скільки спробою по свіжих слідах інтерпретувати національне життя у Великій Україні, в якому обидва діячі брали найактивнішу участь та знали всіх його головних персонажів особисто. Наявність у додатках уривків з книжок, газетних статей та листів робить ці праці документальними виданнями [с. 48]. Однак, очевидно, що не лише універсальний характер та потужна інформаційна база приваблюють Автора, а насамперед постаті мемуаристів. Є. Чикаленко, О. Лотоцький та багато інших представників українських кіл своєю громадською діяльністю, творчістю, особистими якостями заслужили на те, щоб бути почутими, зрозумілими й належно оціненими нащадками. Прикро, що це відбувається запізно, але все ж таки славна когорта «будителів» народу, творців ідеології, спрямованої на здобуття незалежності, виходить з тіні, і стає важливим фактором громадсько-політичного та духовного життя сучасної України.

По суті, найбільшим успіхом дослідження можна вважати узагальнений соціально-політичний та інтелектуальний портрет національної еліти, відтворений з вражаючою переконливістю, достовірністю й відвертістю. Постаті й діяння кирило-мефодіївців, старогромадівців, рупівців (ерупістів), українських соціал-демократів, В. Антоновича, О. Кониського, М. Драгоманова, М. Грушевського, Є. Чикаленка, В. Леонтовича, О. Лотоцького, С. Єфремова, А. Жука, В. Липинського подані в динаміці взаємозв'язків, складному плетиві симпатій і антипатій, поборювання чужих впливів і переходів на інші, незрідка, протилежні ідейно-політичні позиції. У характеристиці цих знакових постатей насамперед впадає в око спільність тих ознак, що визначали ідеологію політичної окремішності по-українськи: демократизм, соборність України, відданість, кажучи сучасною мовою, європейському вибору, пріоритет еволюційного шляху розвитку. При цьому переважна більшість діячів в політичному сенсі стояла на позиціях автономії України в складі федеративної Росії. Однак, на думку І. Гирича, визнання автономізації як найближчої мети боротьби зовсім не виключало й курсу на створення суверенної держави. Так, неодноразово повертаючись до питання про співвідношення федералістичного та самостійницького постулатів в українському русі, І. Гирич пише: «Не говоримо про кількісні характеристики таких інтенцій інтелектуалів. Реалії тодішнього українського життя не давали скільки-небудь значних сил, які б могли проголошувати публічно постулати самостійного розвитку України. Кажемо лише про саму ідею такого бачення проблеми, якої тоді трималися одиниці. Були лише посіяні зерна таких думок, які в скорому майбутньому, за 30–50 років, дали потужні паростки, що спричинилися до постання нової української держави» [с. 8]. В іншому місці читаємо: «Але український федералізм не заперечував самостійності. Зовсім навпаки, він був першим етапом, завданням мінімум, на шляху до здобуття цілковитої політичної самостійності» [с. 19]. Думка ця рефреном проходить крізь усю книгу, і ми з нею цілком згодні.

Виразно окреслено визначний ідейний вплив М. Драгоманова на молодих українців Київської (Старої) громади, а саме: на покоління 1890-х – 1900-х рр. Так, аналізуючи чинники формування світогляду провідного українського публіциста й історика літератури С. Єфремова, Автор зазначає: «Бувши центристами, Сергій Єфремов та його прихильники, що гуртувалися навколо видавництва «Вік», сповідували як культурний націоналізм О. Кониського, так і свободаристські європейські гасла М. Драгоманова» [с. 22]. Гирич подає вдалу інтерпретацію політичних поглядів Єфремова (яку, до речі, можна застосувати й щодо його однодумців із середовища української ліберально-демократичної еліти початку ХХ ст.): «С. Єфремов соціалізм розумів як вирішення проблеми селянського малоземелля при збереженні приватної власності, як звільнення економіки від пут рудиментів феодальної системи, пов'язаної з царським пануванням над Україною. Соціалізм С. Єфремова був соціалізмом європейського типу, який не мав жорстко регламентованих обмежень соціал-демократичної ідеології в тоталітарних принципах РСДРП. Він не визнавав класового сектанства, нацьковування різних верств суспільства одна на одну згідно з класовими уявленнями про різні соціальні інтереси різних станових груп» [с. 22]. Звучить така теза надзвичайно актуально, особливо нині, коли в українському соціумі точаться дискусії щодо адекватної моделі реформ, коли шириться протидія «шоковому» їх варіанту, коли речники громадянського суспільства висловлюють побажання поєднати модель соціальної економіки й цінності ліберальної демократії, зміцнити

середній клас, протидіяти люмпенізації широких верств населення... І, хоча між минулим і сучасним існують майже непоборимі межі, все ж таки було б доцільним звернути увагу на ефремовську (а по суті – драгоманівську) формулу поєднанням соціального й національного в українських програмових постулатах. Формулу, на жаль, недооцінену належним чином ні сучасниками, ні нащадками.

Автор не приховує розбіжностей в українському таборі, але й не пробує затаврувати когось в душі більшовицького ставлення до ворогів. У монографії немає різких, гострих у моральному плані оцінок. І В. Антонович, і М. Драгоманов, на думку Автора, прагнули до самостійності України: «попри різницю у поглядах М. Драгоманов був не антиподом В. Антоновича, а його співником. Різниця лише тактика – мета залишалася спільною» [с. 274]. З іншого боку, аналізуючи «відому полеміку» М. Драгоманова з Б. Грінченком, дослідник приходять до висновку: «Попри слухність багатьох влучних зауваг М. Драгоманова, треба визнати, що більшу рацію на далеку перспективу мав не він, а старогромадівці-політики В. Антонович і О. Кониський та молоді громадівці Б. Грінченко, І. Липа, М. Коцюбинський, які вважали, що соціальне питання не може вирішуватися раніше за національне» [с. 344]. І. Гирич, наприклад, не вважає, що «Спілчани» (члени Української соціал-демократичної спілки) були «зрадниками національної ідеї». На думку вченого, «проросійська орієнтація «Спілки» була лише тактичним прийомом низки колишніх рупівців, щоб «достукатися» до російських марксистів і хоч би в автономній формі змусити їх визнати існування української соціал-демократії» [с. 400]. Плин часів стер несуттєві деталі, пригасив буянню пристрастей, затушував помилки й прорахунки, натомість повною мірою проявив усі труднощі пройденого шляху, продемонстрував правильність обраних підходів до розв'язання найскладнішого питання – перетворення етнографічної маси народу в модерну націю. Так, аналізуючи інтелектуальний вимір «українофільського етапу» визвольного руху 1860-х – 1890-х рр., І. Гирич акцентує, що «нові часи вимагали формування нової ментальності громадян, необхідності мислити національними категоріями. Доба ставила перед інтелектуалами завдання перевиховання етнографічної маси на свідому національних пріоритетів спільноту. Відходили в небуття ціннісні установки, які характеризували українську спільноту кінця XVIII – першої половини XIX ст. «Староукраїнство» поступається «новоукраїнству»» [с. 8].

У шостому розділі книги автор порівнює український соціалізм центристського типу з націонал-демократичним рухом, репрезентованим С. Ефремовим та його однодумцями. «Ми намагаємося ствердити, що між ними не існувало серйозних теоретичних розбіжностей. І один, і другий належали до однієї молододоукраїнської течії, бо ставили першочерговим завданням українського руху здобуття національної свободи, за якою вже мало прийти й соціальне звільнення трудящих мас. Вони розглядали ці два головні політичні завдання не в опозиції, як ліві українські соціал-демократичні сили, а як єдиний процес, у якому національній проблематиці мав належати пріоритет» [с. 21].

Найважливіші концептуальні напрацювання Автора викладено у висновках рецензованої праці, головними з яких уявляються наступні:

1. Синхронізація розвитку національної історіографії з періодизацією українського національного руху. Розбиття періоду на межі XIX–XX ст. на три етапу та класифікація їх за змістом «суспільного завдання». Відповідно, для романтичного періоду – це буде українське слов'янофільство, для позитивістичної доби – народницьке (народовське) українофільство, для початку модерної доби – політичне українство [с. 413–414].

2. Теза про те, що «студювання взаємозалежності концептуальних історіографічних поглядів учених-гуманітаріїв та їхніх суспільно-політичних переконань доводить детермінованість першого другим. Висвітлення подій минулого перебувало у прямій залежності від думок про політичні перспективи України в майбутньому, від ставлення до факту перебування її в межах Російської імперії та можливості окремішнього існування. Не стільки методологія праці: належність до позитивізму чи соціологічної школи або до неоромантичного напрямку, скільки ставлення до України не як об'єкта антикварного інтересу, а як суб'єкта світового історичного процесу в теперішній і майбутній часи, визначало поняття напряму української історіографії другої половини XIX – XX ст.» [с. 414].

3. Твердження, що головним змістом історіографічного процесу є не опозиція «народ – еліти», а «протиставлення в дискурсі бачення перспектив окремішнього існування України як об'єкта історії або ж візії України як органічної частини російської держави» [с. 414].

4. Думка, що, «кажучи про історію як науку, слід дивитися на неї не під кутом зору вузької творчості лише чистих істориків, а й бачити історизм у працях літераторів ширшого діапазону» [с. 417].

5. Висновок, що Українська революція 1917–1921 рр. призвела до роздвоєння у національно-демократичній історіографії: з'явилися гетьманський (консервативний) і республіканський (демократичний) напрями фактично єдиної державницької школи. «Проте завдяки діяльності сильної консервативної школи істориків, де працювали найбільші історіографічні таланти (В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, згодом О. Оглоблин, Н. Василенко-Полонська, Б. Крупницький), їхня інтерпретація республікансько-демократичної версії історіографії як «народницької бездержавної» школи стала панівною в українському історіографічному дискурсі й сьогодні апіорі визнається великою кількістю істориків» [с. 418]. Але насправді це не так, обґрунтовує автор.

6. «Паралельно з національним вектором історіографічної думки існували й імперські за своєю суттю польський і російський дискурси» [с. 418].

Поліфонічна, але водночас гармонійна структура книги, оригінальна архітектоніка викладу, поєднання есеїстичності й концептуальності, величезна ерудиція Автора, досконале знання джерел, інтуїтивно-раціональне відчуття аурі досліджуваного періоду, уміння синтезувати сутність будь-якого «документу доби» без багатослівного цитування, точність і глибина дефініцій, неповторність літературного стилю, самобутність засадових позицій з дискусійних питань української історії, руйнування освячених ще за

радянських часів історіографічних канонів щодо того, як треба, а як не треба писати наукові розвідки – це лише деякі риси, властиві праці Ігоря Грича. Цілісність книги обумовлюється її змістом, а не сліпим дотриманням стандартів класичної монографії. Приваблює новий підхід: вдала ідея об'єднати «під одним дахом» чільні постаті, організації й ідеологічні напрями цілого руху, а тоді вже подивитися, які ж саме контури проступлять з цієї амальгами. Після читання книги в цілому складається враження, що в українському русі таки домінував національно-демократичний відлам.

Робота написана добірною літературною мовою. Науковість викладу поєднується з доступністю, а пристрасність Автора – яскравого полеміста – урівноважується раціональними висновками та обґрунтованими міркуваннями. Ще в 2005 р. соціолог Діна Хапаєва припускала, що «можливо, ми присутні при виникненні інтелектуального письма, чия правдивість не зводиться ні до з'ясування того, як «було насправді», ні до неухильного слідування правилам Вульгати соціальних наук. Однією з його особливостей може стати здатність наділити минуле і сьогодення сенсом крізь призму сучасного політичного і художнього сприйняття...» [8, с. 187]. Рецензоване видання демонструє саме такий модерний, новаторський, розкутий стиль письма, вміння Автора наділяти минуле і сьогодення сенсом, що постає з позицій сучасності.

Монографія містить систематизований перелік використаних джерел та літератури (збірники, щоденники й спогади, монографії, статті, бібліографічні покажчики, автореферати дисертацій), що загалом складає 657 найменувань, та іменний покажчик.

Слід також відзначити високий естетичний рівень поліграфічного оздоблення книги, що побачила світ у видавництві «Український письменник». Три спеціальні ілюстративні вкладки, виконані на крейдяному папері, де відтворено «місця пам'яті», якими є будинки та вулиці Києва, пов'язані з життям та діяльністю діячів українського руху, пам'ятники історичним діячам, світлина перших сторінок українських газет «Громадська думка» та «Рада», обкладинок часописів «Нова громада», «Український вестник», «Літературно-науковий вістник», фрагменти музейних експозицій, і, звичайно, портрети національних мислителів (переважно легалістського спрямування). Досить пристойним, як на нинішні скрутні часи, є й наклад книги в 500 примірників.

Переходячи до критичної частини рецензії, наважимося зазначити наступне. У характеристиці джерел дослідження варто було б детальніше зупинитися на значенні публіцистики як важливого ресурсу для реконструкції світогляду українських інтелектуалів. В історіографічному огляді хотілось би зустріти аналіз доробку й німецькомовних авторів (наприклад, праці А. Каппелера, який в порівняльному аспекті адаптував схему М. Гроха до національного руху українців Російської та Австро-Угорської монархії), і польських науковців (наприклад, Владислава А. Серчика). Корисним було б згадати й збірку статей за редактуванням А. Каппелера «Україна: Процеси націотворення» (2011), де на підставі міждисциплінарного підходу дослідники з Австрії, Канади, Німеччини, США, України – історики, літературо- та мовознавці, фахівці з соціальних наук і політологи також обговорювали питання, яку роль в українській моделі націотворення відігравали історія, мова, релігія, література, стать, територія та війна? Яке значення мали селяни та городяни, села і міста?...

Серед доробку російських авторів згадано лише студії О. Міллера [с. 61–62], хоча, можливо, варто було б критично оцінити й насичену значним фактичним матеріалом працю І. Міхутіної «Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века)» (М., 2003), а то подати й загальний критичний огляд позицій російських науковців з «української проблеми». Хоча, звичайно, це таке дражливе й гостре питання, яке на двох сторінках не висвітлиш...

Сергій Єсельчик – це, радше, не «українсько-австралійський» [с. 62], а українсько-канадський дослідник. У Мельбурні він перебував на стажуванні, де й видав книжку «Пробудження нації» (1994). Варто було б згадати й одну з його останніх праць – «Українофілі: світ українських патріотів другої половини XIX ст.» (К., 2010), що висвітлює концептуальні проблеми українського національного руху XIX – початку XX ст., спроби поєднання федералізму й соціалізму в ідеології М. П. Драгоманова й І. Я. Франка, специфіку світогляду українофілів – хлопоманів, згодом – старогромадівців. Так, у цій книжці С. Єсельчик звертає увагу читача на те, що доба українофільства – це час реалізації різноманітних можливостей для самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування зсередини цінностей російського імперського суспільства лояльними до влади засобами. Дотичними до теми дослідження є й окремі статті зі збірки харківського історика, а нині директора КІУС Володимира Кравченка «Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії» (К., 2011). Вартою згадки була б і праця Генадія Корольова (Інститут історії України НАНУ) «Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти» (К., 2012), присвячена дискурсу федералізму в політичному світогляді Михайла Грушевського.

Бажано було б детальніше оцінити й напрацювання дослідників різних регіонів України, передусім стосовно «збирання спадщини» (публікації епістолярію, споминів, літературного доробку знакових постатей українського національно-визвольного руху початку XX ст.), вивчення біографій діячів «другого плану» та діяльності місцевих громад, що в підсумку сприяють творенню «місць пам'яті» й «винайдення традиції» на локальному рівні. Доречним було б згадати різноманітні читання (Єфремовські, Шрагівські, Русівські...), ювілейні конференції, присвячені М. Грушевському, С. Єфремову, Є. Чикаленку, П. Стебницькому, Б. Грінченку, В. Доманицькому та іншим громадсько-політичним діячам з окресленого в монографії кола інтелектуалів, які збирають у дружнє коло науковців із усієї України.

У списку джерел та літератури варто було б виокремити в окремі підрозділи епістолярій та публіцистику. Але, підкреслимо, все зазначене нами має радше характер побажань, які, коли на те буде воля Автора, можна реалізувати у другому виданні цієї фундаментальної праці.

Монографія І. Гирича, безперечно, не полишить байдужими колег по історичному цеху – когось захопить, комусь надасть відповіді на назрілі питання, когось змусить відмовитися від штамів і стереотипів, але в будь-якому випадку спонукає до пошуку нових теоретичних моделей і альтернативних інтерпретацій уже залучених до наукового обігу джерел... Хтось спитає: чому ті чи інші постаті залишились поза контекстом? Чому одним діячам та мислителям приділено більшу, а іншим – меншу увагу?..

Книга приречена спричинити дискусію щодо методологічних проблем історії України імперської доби, має викликати дебати з питань термінології, періодизації, формулювання української ідентичності, спонукати до переосмислення питань українсько-російської та українсько-польської взаємодії. Але це й добре. Показово, що й сам Автор не вважає свою розвідку конче завершеною – бо ще в вступі зазначає, що у книзі не висвітлено «багато інших концептуальних проблем українського життя середини ХІХ – початку ХХ ст.» [с. 25]. І. Гирич задекларував свій намір зупинитися на докладнішому розгляді діяльності членів Київської громади середньої ланки, студіюванні суспільного внеску окремих українських періодичних видань, проблемі національної школи та освіти, характеристиках діячів другого плану в міських громадах тощо. Автор свідомо, через брак місця, залишив за дужками розгляд громадсько-політичної діяльності В. Липинського й М. Грушевського, вірогідно, в подальшому плануючи підготувати про них окремі монографії [с. 25].

Книга, безумовно, викличе інтерес у студентів, вчителів, викладачів вишів. Сподіваємося, вона зацікавить і політично-громадських діячів, з кола тих, що не цураються читання «товстих» книг із інтелектуальної історії. Може бути, саме для цього на останній сторінці книжки зазначено, що це – «науково-популярне видання» із серії «Світло світогляду». Уявляється, що цим маркером виокремлено головне призначення праці Ігоря Гирича. Він розкрився в монографії як людина, що має виразну громадянську позицію: вивчаючи минуле, в міру сил та можливостей впливати на майбутнє, конструювати свідомість своєї нації, боронити ментальні обрії «українського світу», що нині бореться за своє виживання... Як говорив Михайло Грушевський: «Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків само собою переходить в обов'язок перед потомками». Осмислення змісту цієї надзвичайно цікавої й цінної книги дозволяє критично сприйняти спадщину українських інтелектуалів позаминулого сторіччя, актуалізувати її в реаліях сьогодення, оцінити місце й роль України в мінливих культурних і геополітичних координатах сучасності.

С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко

Джерела та література

1. Гирич І. Б. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 133–160.
2. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 142–187.
3. Гирич І. Б. М. Грушевський і М. Василенко: до історії творчих контактів // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 344–355.
4. Ясь О. Інтелектуал із київського мегаполіса // Ігор Борисович Гирич (Біобібліографічний покажчик). – К.: Український письменник, 2012. – С. 5–14.
5. Словник української мови. [В 11 т.]. – Т. 5: Н-О / Ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.
6. Франко І. Я. Твори: У 20-ти т. / Ред. О. Є. Корнійчук та ін. – К.: Держлітвидав України, 1955. – Т. 16: Літературно-критичні статті. – 468 с.
7. Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: Три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. – К.; Львів: Критика, 2003. – Ч. 8. – С. 45.
8. Хапаева Д. Р. Герцоги республики в эпоху переводов: Гуманитарные науки и революция понятий. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 264 с.

ТЕАТР ТЕНЕЙ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА: О ЧЕМ ОН НАМ МОЖЕТ ПОВЕДАТЬ?

[Рец.]: Давлєтов О. Р. Паладини фюрера: з Веймарської республіки до «Третього рейху». 12 політичних портретів. – К., 2014. – 160 с.

Тема фашизма в сучасному світі одна з найбільш популярних. Автор рецензуваної книги пише, що число досліджень, присвячених йому, давно перевищило за 40 тисяч позицій (с. 3). Науковий інтерес до цієї проблематики цілком зрозумілий. Націонал-соціалістичний експеримент в Німеччині висвітлює в сучасному суспільстві та в сучасній людині такі сторони, які жахають інтелектуалів та простих громадян. Одним з принципів сучасного суспільства є націоналізм. Він лежить в основі національного державства як форми організації суспільного життя епохи модерну. Але крайній націоналізм відкриває шлях до того, що на людей іншого етнічного походження починають поглядати краще, ніж на тварин. В основі сучасного суспільства лежить принцип раціоналізму. Предельний раціоналізм в об'єднанні з крайнім націоналізмом веде до газових камер та крематоріїв. Попел, як продукт діяльності останніх, може продаватися фермерам як добриво.